

<https://doi.org/10.56583/frp.2692>

Jan Szumski*

Instytut Historii Nauki im. L i A. Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk

Biuro Badań Historycznych IPN

<https://orcid.org/0000-0001-6591-5795>

HISTORIA II WOJNY ŚWIATOWEJ W ROSYJSKIEJ POLITYCE HISTORYCZNEJ WOBEC POLSKI: RENESANS SOWIECKIEJ WYKŁADNI DZIEJÓW

Streszczenie

Sowiecka wykładnia historii II wojny światowej stanowi oś syntezy, wokół której buduje się przekaz polityczny mobilizujący społeczeństwo rosyjskie, nastawiony na budowę poczucia dumy za osiągnięcia Związku Sowieckiego i Rosji. Pamięć o wojnie jest w zasadzie jedynym obszarem, mającym właściwości konsolidujące i mobilizujące, w zróżnicowanym etnicznie i wyznaniowo społeczeństwie rosyjskim. Kampania dezinformacyjna prowadzona przeciwko Polsce, jako części „zbiorowego Zachodu” ma kilka celów, m.in. podważenie na arenie międzynarodowej pozycji naszego kraju, tworząc poprzez zmanipulowany przekaz negatywny wizerunek Polski jako ewentualnego sprzymierzeńca Hitlera; przypisywanie Polakom współodpowiedzialności za Holokaust; wbicie klina między Polską a krajami Europy Środkowo-Wschodniej. W kontekście walki ze „zbiorowym Zachodem” i reanimowanej matrycy „obleżonej twierdzy” Polska stanowi realne i namacalne ucieleśnienie wroga. Jednym z kierunków w ramach kampanii historycznej dezinformacji, stało się lansowanie tezy o rzekomych polskich „roszczeniach terytorialnych” względem ziem wschodnich II RP i planach „rozbioru” Ukrainy.

Słowa kluczowe: *rosyjska polityka historyczna, historia II wojny światowej, wielka wojna ojczyźniana*

* Jan Szumski – historyk, doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor w Instytucie Historii Nauki PAN, główny specjalista w Centrali Biura Badań Historycznych IPN. Zajmuje się tematyką związaną z historią polsko-sowieckich stosunków i kontaktów naukowych oraz dziejami Polaków w ZSRS.

WORLD WAR II HISTORY IN RUSSIAN HISTORICAL POLICY TOWARD POLAND: THE RENAISSANCE OF THE SOVIET INTERPRETATION OF HISTORY

Abstract

The Soviet interpretation of World War II history is the pivot of the synthesis around which political messages are built in order to mobilize Russian society, aimed at building a pride for the accomplishments of the Soviet Union and Russia. The memory of the war is essentially the only area with consolidating and mobilizing qualities in the ethnically and religiously diverse Russian society. The disinformation campaign being waged against Poland as part of the “collective West” has several objectives, including undermining Poland’s position on the world stage, creating through manipulated messages a negative image of Poland as a possible ally of Hitler; attributing to Poles co-responsibility for the Holocaust; and driving a wedge between Poland and the countries of Central and Eastern Europe. In the context of the struggle against the “collective West” and the resuscitated matrix of the “besieged fortress,” Poland is a real and tangible embodiment of the enemy. One of the directions within the campaign of historical disinformation has become the promotion of the thesis of alleged Polish “territorial claims” to the eastern lands of the Second Republic and plans for the “partition” of Ukraine.

Keywords: *Russian historical politics, World War II history, Great Patriotic War*

~ • ~

Swoje rozważania na tytułowy temat pragnę zacząć od wyjaśnienia zasadniczej kwestii – historia II wojny światowej utożsamiana nieraz w rosyjskim piśmiennictwie oraz publicystyce z wielką wojną ojczyźnianą (WWO), w historiografii Związku Sowieckiego i Federacji Rosyjskiej występuje jednak jako odrębne zagadnienie. A zatem historii II wojny światowej (1 września 1939 – 2 września 1945) sowieckiej wielkiej wojny ojczyźnianej (22 czerwca 1941 – 9 maja 1945) pomimo tego, że oba wydarzenia nakładają się czasowo, traktowane są jako osobne kierunki badań. W oficjalnym przekazie określenie „II wojna światowa” występuje na przykład w kontekście wojny na Pacyfiku czy w Azji Południowo-Wschodniej. Natomiast historia wielkiej wojny ojczyźnianej – w zasadzie wojna toczona przez ZSRS z Trzecią Rzeszą i jej satelitami – należy do jednego z kluczowych elementów polityki historycznej Federacji Rosyjskiej tak w wymiarze wewnętrznym – instytucjonalnym, edukacyjnym i informacyjno-propagandowym – jak i zewnętrznym, stanowiąc część doktryny polityki zagranicznej. Pamięć o wojnie jest w zasadzie jedynym obszarem,

mającym właściwości konsolidujące i mobilizujące, w zróżnicowanym etnicznie i wyznaniowo społeczeństwie rosyjskim.

Z uwagi na wielowątkowy charakter podjętego tematu niniejsza analiza rosyjskiej polityki historycznej pomija takie zagadnienia jak tworzenie bazy normatywnej regulującej politykę pamięci i poszczególne rozwiązania prawne penalizujące porównywanie III Rzeczy i ZSRS. Chodzi m.in. o ustawę „O upamiętnieniu zwycięstwa narodu sowieckiego w wielkiej wojnie ojczyźnianej 1941-1945”. W znowelizowanej w 2021 r. ustawie znalazł się zapis zakazujący „utożsamiania roli ZSRS i III Rzeszy w II wojnie światowej” oraz „negowania decydującej roli narodu sowieckiego w pokonaniu Niemiec nazistowskich i misji humanitarnej ZSRS podczas wyzwolania krajów europejskich”¹. Pomijam również działalność instytucjonalną organizacji *quasi* historycznych działających przy rosyjskich agendach rządowych oraz problematykę związaną z edukacją szkolną. Nawet pobieżne omówienie publikacji, konferencji, sesji naukowych i innych prób rozpoznania naukowego wielowymiarowego zjawiska rosyjskiej polityki historycznej względem Polski mogłoby z powodzeniem się stać tematem dla osobnych studiów. Sprawy te w kontekście wojny hybrydowej i podejmowanych przeciwko Polsce działań dezinformacyjnych były na bieżąco analizowane przez rozmaite agendy rządowe i ośrodki analityczne, m.in. przez Ośrodek Studiów Wschodnich OSW oraz organizacje pozarządowe, jak na przykład Fundację im. Janusza Kurtyki. Na przestrzeni ostatnich lat również piszący niniejsze słowa brał udział w kilku wydarzeniach organizowanych wokół problematyki rosyjskiej polityki historycznej, prezentując swoje ustalenia na forach akademickich i w publikacjach naukowych².

Moja aktualna propozycja badawcza polega na analizie wpływów dziedzictwa sowieckiego na współczesny przekaz w rosyjskiej polityce historycznej wobec Polski, ewolucji tez i poszczególnych składników narracji Kremla. Czerpanie z dorobku epoki stalinizmu ma selektywny charakter, nie mniej jednak sowiecka wykładnia historii II wojny światowej stanowi oś syntezy, wokół której buduje się przekaz polityczny mobilizujący społeczeństwo, nastawiony na budowę poczucia dumy za osiągnięcia Rosji/ZSRS. Nieco inaczej rozłożone są akcenty w kontekście umiędzynarodowienia rosyjskiej narracji, gdzie obok stalinowskich sformułowań, przeżywających renesans, występują bardziej zniuansowane kwestie szczególnie

¹ Zob.: Федеральный закон от 01.07.2021 № 278-ФЗ „О внесении изменения в Федеральный закон „Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов” <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107010008?rangeSize=1> [dostęp: 19.04.2024].

² Jedną z takich konferencji pt. „Prawda a historia. Relacje polsko-rosyjskie na przełomie XX i XXI wieku” odbyła się 7 listopada 2023 r. w Akademii Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. Niniejszy tekst stanowi rozbudowaną wersję referatu wygłoszonego podczas konferencji opracowanego zgodnie z wymogami czasopisma „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”.

wrażliwe dla społeczności międzynarodowej, związane chociażby z Holocaustem, który był nieobecny w narracji sowieckiej.

W czasach ZSRS Babi Jar w Kijowie był wyłącznie miejscem kaźni obywateli sowieckich; jeżeli propaganda podnosiła wątek okrucieństw okupanta niemieckiego, to mówiło się zawsze o obywatelach sowieckich, nie uwypuklając kwestii narodowościowych. Podnoszono fakt, że co czwarty mieszkaniec sowieckiej Białorusi zginął, nie wspominając przy tym, że w tej liczbie znakomitą większość stanowiły osoby pochodzenia żydowskiego. W podobny sposób pisano o stratach osobowych Polski w czasie II wojny światowej – „z rąk faszystów zginęło 6 mln Polaków”. Do tego wątku jeszcze wrócimy w dalszej części.

W związku z rosyjską agresją na Ukrainę zewnętrzny wektor polityki zagranicznej nieco stracił na znaczeniu na rzecz mobilizacji wewnętrznej odbiorcy. Eksploatowanie głęboko zakorzenionych w pamięci zbiorowej *cliché*, związanych z kultem wielkiej wojny ojczyźnianej, ma fundamentalne znaczenie dla politycznej aktywizacji społeczeństwa rosyjskiego, przede wszystkim w kontekście walki ze „zbiorowym Zachodem”. Trwającą wojnę przedstawia się we współczesnej Rosji jako przedłużenie niedokończonej walki z „ukronazistami” i „kierowanym przez USA kolektywnym Zachodem”, gdzie centralne miejsce zajmuje reanimowana matryca „oblężonej twierdzy”. Polska zaś jako „nieskończenie wrogi dla nas [Rosji] twór” stanowi namacalne i realne ucieleśnienie zdegenerowanego Zachodu. Zacytowane określenie pochodzi z wypowiedzi Dmitrija Miedwiediewa, byłego prezydenta Rosji, obecnie reprezentującego najbardziej radykalnie antyzachodnie skrzydło „partii wojny”. Najbardziej zaciekle Miedwiediew atakuje Polskę i kraje bałtyckie, komunikując się ze światem zewnętrznym głównie za pomocą mediów społecznościowych³.

O istotnej roli Polski w antyzachodniej propagandzie Rosji zwracano uwagę jeszcze przed pełnoskalową rosyjską agresją na Ukrainę. Andriej Kolesnikow, kierownik programu „Rosyjska polityka wewnętrzna i instytucje polityczne” z Moskiewskiego Centrum Carnegie⁴, już w 2019 r. pisał wprost o zdominowaniu przez polską agendę, narzucanego przez Kreml dyskursu historycznego w kontekście działań Moskwy zmierzających do umiędzynarodowienia oraz promocji rosyjskiej narracji historycznej na szczeblu międzynarodowym.

³ Zob.: Д. Медведев, *К вопросу о создании Ляхоукраины*, https://t.me/medvedev_telegram/313 [dostęp: 04.05.2024].

⁴ Moskiewska filia amerykańskiego think tanku *Carnegie Endowment for International Peace* funkcjonowała obok filii w Berlinie, Pekinie czy New Delhi. W związku z „naruszeniem ustawodawstwa” Federacji Rosyjskiej na mocy zarządzenia Ministerstwa Sprawiedliwości FR z dn. 8 kwietnia 2022 r. Moskiewskie Centrum Carnegie zostało skreślone z rejestru zagranicznych organizacji pozarządowych. Cyt. za: *Об исключении филиалов и представительств иностранных некоммерческих неправительственных организаций* <https://minjust.gov.ru/ru/events/48807/> [dostęp: 12.07.2023].

Przechodząc bezpośrednio do przedmiotu moich dociekań zacznę od próby ujęcia w skrócie telegraficznym ewolucji procesu kształtowania się narracji propagandowo-historycznej przyczyn i przebiegu II wojny światowej. Zagadnienia charakteru i treści propagandy, instytucji i roli poszczególnych decydentów w inicjowaniu i realizacji kampanii propagandowych w odniesieniu do przedednia wybuchu II wojny światowej i okresu jej trwania, wielokrotnie były analizowane przez zachodnich sowietologów i badaczy rosyjskich⁵.

Pokutujące na Kremlu przekonanie o stałym zagrożeniu ze strony Polski szczególnie nasilało się w okresie przełomowych wydarzeń w wewnętrznej polityce i zaostrzających się konfliktów w stosunkach międzynarodowych. Zagrożenie rzekomą agresją „polskiego faszyzmu” wykorzystywano przede wszystkim w rozgrywkach wewnątrzpartyjnych oraz w celu mobilizacji społeczeństwa w realizacji strategii „oblężonej twierdzy”. Kulminacją antypolskiej kampanii propagandowej był wrzesień 1939 r. i pojawianie się całego katalogu nowych figur retorycznych w narracji propagandowej. W propagandzie antypolskiej oprócz znanych już haseł o zagrożeniu rzekomą agresją „polskiego faszyzmu”, „zbrodniczym charakterze państwa polskiego” i „upadku moralnym polskich elit” coraz mocniej eksponowano wątek odpowiedzialności Polski za wybuch II wojny światowej. Obsesyjna nienawiść do międzywojennej Polski implikowała oceny komunistycznej wierchuszki, czego przykładem były wypowiedzi Józefa Stalina z 7 września 1939 r. zanotowana przez szefa Kominternu, Gieorgija Dymitrowa: „Zniszczenie tego państwa oznaczałoby w obecnej sytuacji, że jest o jedno burżuazyjne państwo faszystowskie mniej” i obraźliwe określenie o „pokracznym bękarce traktatu wersalskiego, żyjącym z ucisku niepolskich narodowości” Wiaczesława Mołotowa, wygłoszone 31 października 1939 r. na forum Rady Najwyższej ZSRS⁶.

Podkreślano niesuwerenny charakter „burżuazyjno-obszarniczej” Polski, a jej rząd traktowano jako marionetkę imperialistów francuskich, angielskich i amerykańskich. W takiej narracji Polskę ukazywano jako „podżegacza” do wojny: „to cherlawe państwo powołały do życia Francja, Anglia i USA jako taran skierowany przeciwko republice sowieckiej [...] W sierpniu 1939 r. jaśniepańska Polska ze skwapliwością lokaja pośpieszyła zrealizować krwawe zamiary swoich władców i zdecydowała się na wojenną awanturę”⁷.

⁵ E. M. Thompson, *Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939-1941*, „Slavic Review” 1991, nr 50, s. 385-399; W. A. Niewieżyń, *Tajne plany Stalina: propaganda sowiecka w przededniu wojny z Trzecią Rzeszą 1939-1941*, tł. J. Bruski, Kraków 2001.

⁶ J. Szumski, „I Only Do It to Stay Alive”: Development of the Narrative of “Unification of the Western Lands of Ukraine and Belarus With the Ukrainian and Belarusian Soviet Republics” in *Soviet Historical Propaganda*, „AREI: Journal for Central and Eastern European History and Politics” 2023, nr 2, s. 155 (146-165).

⁷ Cyt. za: R. Wojna, *Odrodzenie Polski w 1918 r. w radzieckiej historiografii i publicystyce (do lat osiemdziesiątych)*, „Kwartalnik Historyczny” 1988, nr 3, s. 96 (87-106).

Po zawarciu sojuszu niemiecko-sowieckiego w następstwie porozumień z 23 sierpnia 1939 r. nowe dyspozycje Moskwy we wrześniu 1939 r. nakazywały zmianę definicji toczącej się wojny na „imperialistyczną i z obydwu stron niesprawiedliwą”. Chociaż antypolskie hasła zawsze stanowiły integralną część bolszewickiej propagandy, zmiany linii propagandowej były nieraz na tyle zaskakujące, że powodowały konsternację nagłym obrotem sytuacji zarówno wewnątrz ZSRS, jak i w zagranicznym ruchu komunistycznym. Było to prawdziwym szokiem dla wielu komunistycznych partii, nawołujących w pierwszych dniach wojny do walki z „fasyzmem niemieckim” i obrony niepodległości Polski⁸.

Taka definicja – „wojny imperialistycznej i z obydwu stron niesprawiedliwej” – obowiązywała z grubsza przez cały okres sowiecki, gdzie w encyklopedycznych wydaniach można było przeczytać o tym, że „II wojna światowa, będąca skutkiem wzajemnego zwalczania się państw kapitalistycznych, rozpoczęła się jako imperialistyczna z obu stron – zarówno Niemiec i Japonii, jak i Anglii i Francji”⁹. Wspomniane wyżej ujęcie uzyskało rangę kanonu interpretacyjnego za sprawą broszury „Fałszerze historii. Informacja historyczna”, która powstała przy osobistym udziale Stalina¹⁰. Stalinowskie tezy i interpretacje powtarzane były słowo w słowo przez sowieckich historyków i propagandystów, a obecnie przez rosyjskie elity polityczne i pewne środowiska historyczne. Stalinowska wizja historii początków II wojny światowej obowiązywała również w krajach tzw. demokracji ludowej, m.in. w PRL, a winą za współudział w rozpętanii II wojny światowej obarczano „sanacyjną klikę”. Zawarcie paktu z Hitlerem miało charakter „wymuszony” jako „jedyne możliwe posunięcie”, a zarazem „druzgocący cios wymierzony w angielsko-francusko-amerykańskie plany rozpękania wojny radziecko-niemieckiej”¹¹.

Nakreślona osobiście przez Stalina w „Fałszerzach historii” kanoniczna wersja historii początków II wojny światowej, która przedstawiała II Rzeczpospolitą jako „bękarta traktatu wersalskiego”, obowiązywała z grubsza aż do początków *pieriestrojki*. Pomimo pewnego złagodzenia akcentów po 1956 r. stałym elementem przekazu propagandowego był „agresywny charakter” państwa polskiego, a w katalogu win pozostały „spiskowanie” z III Rzeszą i „współudział” w rozpoczęciu II wojny światowej. Jako przeciwwagę II Rzeczypospolitej przeciwstawiano Polskę komunistyczną i „braterstwo broni”, które zespoliły Polaków

⁸ Zob. więcej: B. H. Bayerlein, „Der Verräter, Stalin, bist Du!” *Vom Ende der linken Solidarität Komintern und kommunistische Parteien im Zweiten Weltkrieg 1939-1941*, Berlin 2008.

⁹ *История второй мировой войны 1939-1945*, Т. 1. *Зарождение войны. Борьба прогрессивных сил за сохранение мира*, Москва 1973, s. 11.

¹⁰ Zob.: G. Roberts, *Stalin, the Pact with Nazi Germany and the Origins of Postwar Soviet Diplomatic Historiography*, „Journal of Cold War Studies” 2002, t. 4, s. 93-103.

¹¹ Cyt. za: I. Jazborowska, A. Jabłokow, J. Zoria, *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, tłum. M. Putrament i A. Wołodźko-Butkiewicz, Warszawa 1998, s. 15.

z „narodami ZSRS” i utrwaliły „sojusz oraz niewzruszoną i niezłomną przyjaźń” ze Związkiem Sowieckim. Jak możemy się dowiedzieć z artykułu umieszczonego w czołowym piśmie historycznym ukazującym się w ZSRS: „Odrodzona Polska nie była państwem ludu miłującego pokój, ale państwem obszarniczym i agresywnym. [...] pełne zaspokojenie narodowych marzeń narodu polskiego nastąpiło z chwilą powstania PRL. Dopiero wtedy wszystkie ziemie polskie zostały scalone w jednym państwie, a polski naród, działając w interesie pracujących, rozwija na gruncie socjalistycznym swoją gospodarkę i kulturę”¹².

W drugiej połowie lat 80. w trakcie *pieriestrojki* i w ramach „dezideologizacji” nauki historycznej w ZSRS zakwestionowano obowiązującą dotychczasową ocenę państwa polskiego jako „pokracznego bękarta traktatu wersalskiego” i uznano ją za „niedopuszczalną wobec narodu polskiego”. Jednocześnie manipulowano faktami historycznymi, aby uniknąć odpowiedzialności ZSRS za współudział w wybuchu II wojny światowej¹³.

Inną rangę w sowieckiej narracji propagandowo-historycznej i edukacji miała wojna sowiecko-niemiecka, zwaną w sowieckiej historiografii i przekazie oficjalnym wielką wojną ojczyźnianą. Chociaż kult pamięci WWO i rytuały z nim związane wywodziły się z propagandy stalinowskiej, to w dużej mierze zostały ukształtowane i ugruntowane w epoce Leonida Breżniewa (1964-1982). Fundamentalną tezę, mającą wręcz charakter dogmatu, było uznanie WWO za zdarzenie determinujące bieg historii i jeden z filarów ideologii państwa sowieckiego oraz przypieczętowanie ZSRS jako gwaranta bezpieczeństwa na świecie i państwa miłującego pokój, które przyniosło wybawienie i wolność ujarzmionym narodom Europy Środkowowschodniej.

Niemniej kult pamięci wielkiej wojny ojczyźnianej w wymiarze wewnętrznym ulegał historycznym zmianom, którym warto się bliżej przyjrzeć. Komemoracja i ideologiczna eksploatacja mitu wojny miała nieco inną rangę w różnych okresach historycznych w ZSRS: stalinowskim, chruszczowowskim, breżniewowskim i schyłkowym, w którym przypadły dynamiczne zmiany krótkich rządów Jurija Andropowa i Konstantina Czernienki i, wreszcie, Michaiła Gorbaczowa. W okresie stalinowskim, od 1945 roku do 1948, Dzień Zwycięstwa nad III Rzeszą został ustanowiony jako święto państwowe i dzień wolny od pracy. Uhonorowani odznaczeniami wojskowymi dostawali dodatki finansowe od państwa w zależności od rangi orderu czy medalu. Dzień Zwycięstwa obchodzono w roku 1946 i 1947 r. aż do chwili, gdy na mocy dekretu

¹² Cyt. za: М.В. Миско, *Октябрьская революция и восстановление независимости Польши в 1918 г.*, „Вопросы истории” 1957, nr 11, s. 108.

¹³ Szerzej zob.: J. Szumski, *Stalinowska wykładnia paktu Ribbentrop-Mołotow w sowieckim oficjalnym przekazie oraz rosyjskiej polityce historycznej. Echa sprzed wieków*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2020, nr 2 (36), s. 307-328.

Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 23 grudnia 1947 r. zmieniono decyzję z 8 maja 1945 r., ustanawiając dzień 1 stycznia dniem wolnym od pracy, a 9 maja – jako dzień roboczy¹⁴.

Dzień wolny na rocznicę sowieckiego zwycięstwa w wielkiej wojnie ojczyźnianej przywrócono dopiero za czasów Leonida Breżniewa na mocy decyzji Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 26 kwietnia 1965 r. Wówczas przywrócono również „Parady Zwycięstwa” (pierwsza odbyła się latem 1945 r.), a od 1965 r. aż do rozpadu ZSRS defilady te uroczyscie odbywały się w Moskwie. Można zaryzykować twierdzenie, że kult wielkiej wojny ojczyźnianej został zapoczątkowany na fali zwycięstwa 1945 r., a najintensywniej hartował się i kształtował w epoce breżniewowskiej. Był to okres budowania pewnych rytuałów, które były obligatoryjne na wszelkich poziomach edukacji i przenikały do każdej sfery życia społecznego i publicznego.

Druga połowa lat 60. to również czas konkretnej, namacalnej komemoracji, polegających na budowaniu dużych kompleksów memorialnych, czego jednym z najlepszych przykładów jest twierdza brzeska. Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej wprawdzie powstało w roku 1956, aczkolwiek dopiero w drugiej połowie lat 60. na obszarze liczącym ponad 70 ha rozpoczęto monumentalną budowlę, która miała uwiecznić i upamiętnić heroiczny wysiłek sowieckich obrońców twierdzy w 1941 r. Ten zabieg miał na celu nie tylko pokazać bohaterski czyn żołnierza sowieckiego, lecz także w pewnym sensie zatrzeć hańbę i katastrofę Armii Czerwonej pierwszych dni wojny.

Jednym z wymownych sygnałów kończącym okres chruszczowskiej odwilży była sprawa korekty kanonicznych ujęć przebiegu wielkiej wojny ojczyźnianej w sowieckiej nauce historycznej, a zwłaszcza katastrofy lata 1941 r. Sześciotomowe ujęcie dziejów wojny sowiecko-niemieckiej, opracowane przez Instytut Marksa-Engelsa-Lenina przy KC KPZS i wydane w latach 1960-1965, w chwili dojścia do władzy L. Breżniewa uznano za niezadowalające, głównie z powodu niewystarczającego odzwierciedlenia roli nowego sekretarza generalnego KC KPZS¹⁵. Podjęto zatem próbę napisania nowej, pełniejszej wersji; można zaryzykować stwierdzenie, oczywiście w dużym uproszczeniu, że ta nowa wersja w pewnym sensie zrehabilitowała podejście do Stalina¹⁶. W okresie Chruszczowa część win, odpowiedzialność za porażkę, zwłaszcza jeśli chodzi o zaniedbania podczas pierwszego okresu wojny sowiecko-niemieckiej, spadła na barki Stalina.

¹⁴ Zob.: *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г.*, под ред. Ю. И. Мандельштам, Москва 1956, s. 376.

¹⁵ *История Великой Отечественной Войны Советского Союза. 1941-1945. В 6 томах*, ред. комиссия П. Н. Поспелов [и др.], Москва 1961-1965.

¹⁶ *Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945. Краткая история*, ред. комис.: П. Н. Поспелов (и др.), 2-е изд., испр. и доп., Москва 1970.

Warto przytoczyć przykład publikacji autorstwa Aleksieja Niekricza, znanego polskiemu czytelnikowi za sprawą książki *Utopia u władzy*, która ukazała się w drugim obiegu jeszcze w latach 80., pracy napisanej wspólnie z innym sowietologiem, Michaiłem Hellerem. Nekricz pochodził z zasymilowanej rodziny żydowskiej, walczył również w szeregach Armii Czerwonej, obronił pracę kandydacką, tj. doktorską, a w roku 1967 przygotował pracę pod wymownym tytułem *1941. 22 czerwca*¹⁷. Sowiecki historyk nie tylko oparł swoją pracę na twierdzeniach i cytatach z klasyków marksizmu i leninizmu, ale przeprowadził rozmowy z szefem Głównego Zarządu Wywiadowczego Armii Sowieckiej (GRU), z wojskowymi – w tym z marszałkami Związku Sowieckiego. Z tych rozmów wyłonił się bardzo pesymistyczny obraz, który mógł podważyć oficjalny fundament sowieckiego przekazu i mocno go w rezultacie nadszarpnąć.

Pracę opublikowano, dostała również aprobatę Rady Naukowej Instytutu Historii Akademii Nauk ZSRS, ale po krótkim czasie została poddana krytyce w ramach tzw. dyskusji, którą zorganizował Komitet Centralny KPZS z udziałem oficjalnych historyków wojskowości, a autora zmuszano do wycofania się z wcześniej postawionych tez. Ostatecznie Niekricz został relegowany z partii komunistycznej i po krótkim czasie zmuszony do emigracji do Stanów Zjednoczonych¹⁸.

Okres breżniewowski – dosyć długi – był okresem konsolidacji, utrwalenia i cementowania podstawowych schematów interpretacyjnych, sposobów narracji oraz pewnych rytuałów związanych z obchodzeniem i pielęgnowaniem pamięci o WWO, narzucanych już nie tylko w Związku Sowieckim, ale również satelitom w bloku wschodnim. Do końca istnienia Związku Sowieckiego ta ostatnia wersja, ukształtowana i zahartowana w okresie Breżniewa, przetrwała z niewielkimi zmianami. Oczywiście w okresie *pieriestrojki* od 1985 r. zaczęły się pojawiać nowe publikacje i liczne głosy ukazujące tzw. białe plamy, natomiast ukształtowany mit zwycięskiego narodu sowieckiego sam w sobie przetrwał w tej czy innej postaci do końca istnienia ZSRS¹⁹.

Lata dziewięćdziesiąte ubiegłego wieku to czasy głębokiego kryzysu gospodarczego i politycznego w Rosji, a zarazem okres pluralizacji życia społecznego. Pomimo zniknięcia z dyskursu akademickiego i społecznego skrajnie ideologiczno-propagandowych tez dotyczących historii II wojny światowej, dogmatycznych ocen, stopniowego zapełnianie tzw. „białych plam” dotyczących dziejów WWO,

¹⁷ А.М. Некрич, *1941. 22 июня*, Москва 1967.

¹⁸ Zob.: *Отрешившийся от страха: памяти А. М. Некрича*. Воспоминания, статьи, документы, сост. М. С. Альперович, Я. С. Драбкин, Д. Г. Наджафов, Л. П. Петровский, Москва 1996.

¹⁹ J. Szumski, "I Have Slightly Pessimistic Picture Of Things..." Interview with Professor Jan Szumski, Senior Researcher of the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance and Professor at the Institute of the History of Science of the Polish Academy of Sciences in Warsaw, "Institute of National Remembrance Review" 2021, nr 3, s. 43-75.

przezwycięzenie stalinowskiego dziedzictwa wcale nie było takie jednoznaczne. Mówiąc o tym dziedzictwie nie mam oczywiście na myśli teorii formacji społeczno-ekonomicznych lub materializmu dialektycznego. Dla konserwatywnej części rosyjskich elit i środowisk akademickich głęboko zakorzenionych w sowieckiej epoce, rozpad ZSRS i upadek znaczenia Rosji w polityce międzynarodowej był ogromnym przeżyciem i mentalnym wstrząsem. Po krótkim, aczkolwiek burzliwym okresie rządów Borysa Jelcyna, władzę w Rosji objęły siły, dla których jednym z celów było przywrócenie utraconych wpływów FR na świecie i reparacja mocno nadszarpniętego wizerunku państwa. Stopniowo do łask wraca zaadaptowana do potrzeb współczesności państwowocentryczna narracja historyczna czerpiąca pełnymi garściami z dorobku epoki Stalina.

Na pierwszy plan wysunęły się zagadnienia historii XX wieku wraz niepokojącymi tendencjami do rehabilitacji niektórych stalinowskich ujęć i interpretacji, stanowiących dla władz na Kremlu punkt odniesienia. Sformułowane przy bezpośrednim udziale Stalina tezy historyczne powoli zaczynają pełnić rolę żywej inspiracji dla rosyjskiej polityki historycznej, skierowanej na odbudowę poczucia dumy za osiągnięcia ZSRS na arenie międzynarodowej. Okres II wojny światowej odgrywa w tej strategii wyjątkową rolę, a reanimowany mit o WWO, mocno zakorzeniony w zbiorowej pamięci historycznej rosyjskiego społeczeństwa, zostaje obrany za jeden z mitów założycielskich putinowskiej Rosji²⁰.

W nowej odsłonie dobrze znanej już narracji mocno akcentowane są następujące wątki: współodpowiedzialność państw zachodnich za wybuch wojny, pokojowy charakter sowieckiej polityki zagranicznej w jej przeddzień, wymazywanie pamięci o „grzechu pierworodnym” – okresie współpracy ZSRS z III Rzeszą – i, wreszcie, wkład Związku Sowieckiego w zwycięstwo nad Niemcami. To wszystko razem wzięte, a zwłaszcza cena, którą zapłacił Związek Sowiecki, ma legitymować osobiłą pozycję Rosji na arenie międzynarodowej i wyjątkowe prawo do posiadania własnej, nienaruszalnej strefy interesów.

W ten paradygmat dokładnie wpisywały się kampanie propagandowe, mające najczęściej charakter rocznicowy, m.in. obchody rocznic zwycięstwa ZSRS nad Trzecią Rzeszą (9 maja) czy wybuchu II wojny światowej. Zwiastunem rewizji ekspansywnej polityki Stalina była sześćdziesiąta rocznica zwycięstwa nad Niemcami obchodzona w 2005 r. Kolejne obchody rocznicowe – siedemdziesiąta rocznicę wybuchu II wojny światowej obchodzoną w 2009 r. – przygotowano z większym rozmachem, poprzedzając wydarzenie szeroko zakrojoną kampanią medialną oraz udziałem agend państwowych i instytucji *quasi* naukowych. Powołana 15 maja 2009 r. Komisja ds. Przeciwdziałania Szkodzącym Interesom Rosji Próbowi Fałszowania Historii na czele z kierownikiem kancelarii prezydenckiej,

²⁰ Zob. więcej: D. Moskwa, „*Matka Ojczyzna wzywa!*”. *Wielka wojna ojczyźniana w edukacji i polityce historycznej putinowskiej Rosji*, Warszawa 2020.

Siergiejem Naryszkinem, zorganizowała szereg spotkań i konferencji z udziałem przedstawicieli administracji państwowej, oficjalnych środowisk naukowych i dziennikarskich.

Istotne miejsce w tych działaniach zajmowała problematyka polska, w szczególności kwestia rzekomego sojuszu Polski z Trzecią Rzeszą. Warto temu nieco bliżej się przyjrzeć. W serii publikacji o charakterze naukowym, popularno-naukowym i publicystycznym reanimowano dawne stalinowskie tezy. Dużo miejsce poświęca się Polsce, która w latach 1933–1938 „popierała nazistowską agresję”, w przeciwieństwie do ZSRS, który jej „przeciwdziałał”. Postawiono postulat konieczności dokonania „należytej oceny roli w Monachium Polski, która obecnie przedstawia się jako niewinna ofiara podziału pomiędzy dwoma drapieżnikami – Hitlerem i Stalinem”. Pakt Ribbentrop-Mołotow oceniono jako „wykorzystanie szansy w celu odbudowania terytoriów Imperium Rosyjskiego, utraconych w wyniku rewolucji”. Istotny jest fakt, że przytoczone powyżej cytaty pochodzą z zbioru artykułów historycznych autorstwa dyplomatów i politologów rosyjskich, opatrzonego wstępem przez ministra spraw zagranicznych Rosji, Siergieja Ławrowa, w którym wsparł „wysiłki [autorów] zmierzające do utrwalania prawdy historycznej”²¹. Inna publikacja, przygotowana przez pracowników Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, zatytułowana „Tajemnice polskiej polityki (1935–1945)”²², została zaprezentowana 1 września 2009 r. na konferencji prasowej. Myślą przewodnią pracy jest przekonanie o krótkowzroczności polskiej polityki, która zniweczyła plany Związku Sowieckiego, zmierzające do zapewnienia pokoju w Europie i stworzenia jednolitego frontu antyhitlerowskiego z Anglią i Francją. A zatem Polska nie była ofiarą porozumienia zawartego pomiędzy Stalinem a Hitlerem, lecz ponosi za to winę.

Oprócz powtarzania starych sowieckich tez o wspólnym przygotowaniu się Polski i Niemiec do wojny przeciw ZSRS, w rosyjskiej akcji propagandowej mającej na celu dyskredytację na arenie międzynarodowej Polski, pojawia się kolejny watek – zagłady Żydów – nieobecny przedtem w propagandzie sowieckiej. W jednym z tekstów rosyjski propagandysta postawił tezę o rzekomym planowaniu „zagłady” Żydów już w okresie II RP, o planach wysiedlenia ich na Madagaskar w 1937 r.²³ Niemieckie czystki etniczne Żydów (*Flurreinigung*), przeprowadzane przede wszystkim przez niemiecką administrację cywilną przy współpracy policji, SS

²¹ *Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?* ответственный редактор Н. А. Нарочницкая, Москва 2009, s. 4.

²² Pełny tytuł w j. ros.: *Секреты польской политики, 1935-1945 гг.: рассекреченные документы Службы внешней разведки Российской Федерации*, сост. Л. Ф. Соцков, Москва 2009.

²³ С. Дрожин, *Договор о ненападении между Советским Союзом и Германией и общественное мнение современной Германии*, w: *Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?* отв. ред. Н. А. Нарочницкая, Москва 2009, s. 319-320.

i Wehrmachtu po zajęciu Polski, były jego zdaniem kontynuacją polskiej polityki „eksterminacji” ludności żydowskiej sprzed września 1939 r.

Sporo miejsca poświęca pogromowi w Jedwabnem, podkreślając, że „w chwili obecnej konserwatywni działacze z Polski próbują przedstawić opinii światowej swoje państwo jako kraj „bohaterów i ofiar”²⁴ co nie odpowiada rzeczywistości. Prawdę, wedle Drożdżina, próbował ukazać „amerykański badacz polskiego pochodzenia, Jan Tomasz Gross”, ale „szanowny profesor po publikacji swojej książki [o Jedwabnem] woli nie pokazywać w Polsce”²⁵.

Można by było pomyśleć, że mamy do czynienia z majaczeniem jakiegoś rozpalonego umysłu i tekście opublikowanym na dodatek na marginalnej stronie internetowej. Przypomnę, że ów tekst ukazał się w wydawnictwie przygotowanym we współpracy z Komisją ds. Przeciwdziałania Szkodzącym Interesom Rosji Próbow Falszowania Historii działającej wówczas przy prezydencie FR i poprzedzonym przedmową ministra spraw wewnętrznych Siergieja Ławrowa. Tezy te twórczo rozwinął rosyjski prezydent, Władimir Putin, w grudniu 2019 r. w serii wystąpień. Putin, odnosząc się do wrześniowej rezolucji Parlamentu Europejskiego zawierającej ocenę decydującej roli ZSRS i III Rzeszy w wydarzeniach prowadzących do wybuchu II wojny światowej, winą za jej rozpętanie obarczył państwa zachodnie i zaatakował w ostrych słowach Polskę.

W czerwcu 2020 r. tezy te w zarysie zostały powtórzone w artykule opublikowanym w wydawanym w USA magazynie „The National Interest”. Prezydent Rosji stwierdził w artykule, że gdyby ZSRS nie zajął połowy Polski „miliony ludzi różnych narodowości, w tym także Żydzi, zamieszkujące okolice Brześcia i Grodna, Przemyśla, Lwowa i Wilna zostali by rzućeni na pożarcie nazistom i ich lokalnym poplecznikom – antysemitom i radykalnym nacjonalistom”²⁶.

Wracając jeszcze na chwilę do wydarzeń z 2009 r., warto podkreślić, że w ramach poprawy amerykańsko-rosyjskich relacji, uzyskaniu przez Rosję szeregu sukcesów, m.in. wycofania się USA z planów strategicznej obrony przeciwrakietowej, rozszerzenia NATO na Ukrainę i Gruzję, władze na Kremlu złagodziły konfrontacyjną retorykę i nieco skorygowały kurs w polityce historycznej. Jak zaznaczyli autorzy analizy na temat ewolucji rosyjskiej polityki historycznej z OSW, „najistotniejszą zmianą w polityce historycznej Rosji, obserwowaną od jesieni 2009 r. jest destalinizacja retoryki historycznej oraz rezygnacja z wykorzystywania retoryki historycznej do konfrontacji z Zachodem oraz państwami

²⁴ Tamże, s. 327.

²⁵ Tamże, s. 328.

²⁶ Oryginalny cytat: „А миллионы людей разных национальностей, в том числе евреи, жившие под Брестом и Гродно, Перемышлем, Львовом и Вильно, были бы брошены на уничтожение нацистам и их местным приспешникам – антисемитам и радикал-националистам. В. Путин, 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим, <http://kremlin.ru/events/president/news/63527> [dostęp: 14.07.2023].

Europy Wschodniej”²⁷. Korekta kursu w polityce historycznej Rosji i łagodzenie konfrontacyjnego wobec Europy Wschodniej i Zachodu w zakresie interpretacji historii II wojny światowej miała na celu budowanie wizerunku konstruktywnej Rosji oraz realizację bieżących zadań politycznych i ekonomicznych.

Po aneksji Krymu Moskwa zrezygnowała z prób znalezienia poparcia u zachodnich partnerów i budowania pozytywnego wizerunku poprzez podkreślanie zbawiennej roli ZSRS w II wojnie światowej, zaostrzając retorykę i wracając do promowania konfrontacyjnych ujęć pachnących naftaliną. Kulminacja działań prowadzonych w ramach kampanii mającej na celu ofensywnego narzucenia rosyjskiej optyki na wydarzenia związane z genezą i przebiegiem II wojny światowej i sowieckiej ekspansywnej polityki zagranicznej nastąpił w przeddzień osiemdziesiątej rocznicy wybuchu II wojny światowej. Sprawę odbiła się szerokim echem w mediach zachodnich.

Oprócz tradycyjnej już krytyki postaw Zachodu w przeddzień II wojny światowej, po raz kolejny zarzucono Polsce współudział w doprowadzeniu do wybuchu konfliktu zbrojnego, Polska rzekomo „w 1934 roku zawarła podobny pakt o nieagresji z Hitlerem, który również posiadał tajny protokół”. Wpisuje się to w lansowany przez Sowietów model interpretacyjny mający na celu ukazanie Polski jako państwa paktującego z III Rzeszą w przeddzień wybuchu II wojny światowej. Inna teza sowieckiej propagandy powtarzana w 2019 r. dotyczyła na wskroś fałszywego stwierdzenia o tym, że we wrześniu 1939 r. „w momencie wkroczenia Armii Czerwonej państwo polskie faktycznie przestało istnieć”, a Armia Czerwona „wyzwoliła okupowane przez Polskę obszary Zachodniej Białorusi”. Podawane w mediach informacje, publikowane kolejne sensacyjne „dokumenty” były w istocie rzeczy kolejną wrzutką dezinformacyjną mającą na celu tworzenie alternatywnej rzeczywistości.

Po rosyjskiej agresji na Ukrainę w lutym 2022 r. i aktywnym zaangażowaniu Polski w proces wspierania napadniętego kraju w różnych wymiarach – woj-skowym, humanitarnym, międzynarodowym – jednym z kierunków w ramach wojny hybrydowej i historycznej dezinformacji stało się lansowanie tezy o polskich „roszczeniach terytorialnych” względem ziem wschodnich II RP i planach „rozbioru” Ukrainy. Inwazja rosyjska zbliżyła do siebie Polskę i Ukrainę, czyniąc możliwym urealnienie planów głębszej współpracy w regionie, co budzi irytację Moskwy. W podobne tony uderza białoruska propaganda. Mińsk od lat zarzuca Warszawie tęsknoty do inkorporacji ziem zachodniej Białorusi.

~•~

²⁷ M. Kaczmarek, J. Rogoża, *Ewolucja rosyjskiej polityki historycznej*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-05-12/ewolucja-rosyjskiej-polityki-historycznej> [dostęp: 19.07.2023].

Od chwili powstania Federacji Rosyjskiej na gruzach imperium sowieckiego konstantą jej polityki historycznej pozostawało odziedziczone po ZSRS przekonanie o rozstrzygającej roli Związku Sowieckiego w II wojnie światowej/wielkiej wojnie ojczyźnianej i zapewnieniu bezpieczeństwa w Europie. I jeśli w okresie sowieckim eksponowano braterstwo broni wszystkich „narodów ZSRS” w zwycięstwie nad Niemcami, to z czasem Moskwa zawłaszczyła i znacjonalizowała dziedzictwo „wielkiego zwycięstwa” poprzez utożsamianie współczesnej Federacji Rosyjskiej z ZSRS jako kontynuatorki i spadkobierczyni dziedzictwa Związku Sowieckiego, a także marginalizację wkładu innych sowieckich republik związkowych. Zwycięstwo Związku Sowieckiego w wojnie nie byłoby możliwe chociażby bez wkładu Ukraińców, bowiem sama liczba ukraińskich żołnierzy w szeregach Armii Czerwonej zbliża się do 7 mln, zaś miliony Ukraińców poległy na frontach walk. Polsko-sowieckie „braterstwo broni”, którego mit sięga wydarzeń z 12 października 1943 roku pod Lenino, eksploatowane w czasach komunistycznej Polski, ustąpiło miejsce propagowaniu ofiary złożonej z 600 tys. poległych żołnierzy Armii Czerwonej, „dzięki którym Polska nadal istnieje”²⁸.

Niezwykle istotnym elementem rosyjskiej narracji było stałe podkreślanie nie tylko wyzwolenczej roli ZSRS podczas wojny, ale również wkładu do architektury bezpieczeństwa w Europie. Zwycięstwo ZSRS w II wojnie światowej niejako legitymizowało prawo Rosji do uprzywilejowanej pozycji w polityce europejskiej i przywódczej roli na obszarze postsowieckim. Ambicje Kremla do odgrywania większej roli w Europie, zwłaszcza na obszarze „bliższej i dalszej zagranicy”, realizacja strategicznych celów politycznych i gospodarczych, zawsze wsparte były działaniami i instrumentami z obszaru polityki historycznej.

Wojna dezinformacyjna prowadzona przeciwko Polsce jako części zbiorowego „Zachodu” ma kilka celów, m.in. podważenie na arenie międzynarodowej pozycji naszego kraju, tworząc poprzez zmanipulowany przekaz negatywny wizerunek Polski jako ewentualnego sprzymierzeńca Hitlera; przypisywanie Polakom współodpowiedzialności za Holokaust; wbicie klina między Polską a krajami Europy Środkowo-Wschodniej korzystając z zaszłości historycznych, aby uniemożliwić powstanie bloku państw z wiodącą rolą Polski.

²⁸ Cytat pochodzi z wypowiedzi ambasadora FR w Polsce, Siergieja Andriejewa. Zob.: *Ambasador Rosji: Polska istnieje dzięki Armii Czerwonej*, <https://www.rp.pl/publicystyka/art10285131-ambasador-rosji-polska-istnieje-dzieki-armii-czerwonej> [dostęp: 20.07.2023].

References

Bibliografia

Akty prawne

- Распоряжение Министерства юстиции России от 8 апреля 2022 „Об исключении филиалов и представительств иностранных некоммерческих неправительственных организаций” <https://minjust.gov.ru/ru/events/48807/>
- Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г., под ред. Ю. И. Мандельштам, Москва 1956.
- Федеральный закон от 01.07.2021 № 278-ФЗ „О внесении изменения в Федеральный закон „Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 годов” <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107010008?rangeSize=1>

Opracowania

- Bayerlein B. H., *„Der Verräter, Stalin, bist Du!” Vom Ende der linken Solidarität Komintern und kommunistische Parteien im Zweiten Weltkrieg 1939–1941*, Berlin 2008.
- Jązborowska I., Jabłokow A., Zoria J., *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, tłum. M. Putrament i A. Wołodźko-Butkiewicz, Warszawa 1998.
- Moskwa D., *„Matka Ojczyzna wzywa!” Wielka wojna ojczyźniana w edukacji i polityce historycznej putinowskiej Rosji*, Warszawa 2020.
- Niewieżyń W.A., *Tajne plany Stalina: propaganda sowiecka w przededniu wojny z Trzecią Rzeszą 1939-1941*, tł. Jan Jacek Bruski, Kraków 2001.
- Roberts G., *Stalin, the Pact with Nazi Germany and the Origins of Postwar Soviet Diplomatic Historiography*, „Journal of Cold War Studies” 2002, t. 4.
- Szumski J., *Stalinowska wykładnia paktu Ribbentrop-Mołotow w sowieckim oficjalnym przekazie oraz rosyjskiej polityce historycznej. Echa sprzed wieków*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2020, nr 2 (36).
- Szumski J., *„I Have Slightly Pessimistic Picture Of Things...” Interview with Professor Jan Szumski, Senior Researcher of the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance and Professor at the Institute of the History of Science of the Polish Academy of Sciences in Warsaw*, „Institute of National Remembrance Review” 2021, nr 3.
- Szumski J., *„I Only Do It to Stay Alive”: Development of the Narrative of “Unification of the Western Lands of Ukraine and Belarus With the Ukrainian and Belarusian Soviet Republics” in Soviet Historical Propaganda*, „AREI: Journal for Central and Eastern European History and Politics” 2023, nr 2.
- Thompson E. M., *Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939-1941*, „Slavic Review” 1991, nr 50.
- Wojna R., *Odrodzenie Polski w 1918 r. w radzieckiej historiografii i publicystyce (do lat osiemdziesiątych)*, „Kwartalnik Historyczny” 1988, nr 3.
- История второй мировой войны 1939-1945, Т. 1. Зарождение войны. Борьба прогрессивных сил за сохранение мира*, Москва 1973.
- История Великой Отечественной Войны Советского Союза. 1941-1945. В 6 томах*, ред. комиссия П. Н. Поспелов [и др.], Москва 1961-1965.

- Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945. Краткая история*, ред. комис.: П. Н. Поспелов (и др.), 2-е изд., испр. и доп., Москва 1970.
- Миско М.В., *Октябрьская революция и восстановление независимости Польши в 1918 г.*, „Вопросы истории” 1957, nr 11.
- Некрич А.М., *1941. 22 июня*, Москва 1967.
- Отрешившийся от страха: памяти А. М. Некрича*. Воспоминания, статьи, документы, сост. М. С. Альперович, Я. С. Драбкин, Д. Г. Наджафов, Л. П. Петровский. Москва 1996.
- Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?* ответственный редактор Н. А. Нарочницкая, Москва 2009.
- Секреты польской политики, 1935-1945 гг.*: рассекреченные документы Службы внешней разведки Российской Федерации, сост. Л. Ф. Соцков, Москва 2009.

Internet

- Ambasador Rosji, *Polska istnieje dzięki Armii Czerwonej* <https://www.rp.pl/publicystyka/art10285131-ambasador-rosji-polska-istnieje-dzieki-armii-czerwonej>
- M. Kaczmarek, J. Rogoża, *Ewolucja rosyjskiej polityki historycznej*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-05-12/ewolucja-rosyjskiej-polityki-historycznej>
- Медведев Д., *К вопросу о создании Ляхоукраины*, https://t.me/medvedev_telegram/313
- Путин В., *75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим*, <http://kremlin.ru/events/president/news/63527>